

B.A II (VSC) Election Management (निवडणूक व्यवस्थापन)

निवडणूक व्यवस्थापन हे लोकशाही व्यवस्थेचे अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वानुसार जनता हीच सर्वोच्च असते आणि तिच्या इच्छेचे प्रतिबिंब निवडणुकीतून उमटते. निवडणुका म्हणजे नागरिकांना त्यांच्या प्रतिनिधींची निवड करण्याची प्रक्रिया. ही प्रक्रिया पारदर्शक, निष्पक्ष व सुव्यवस्थितपणे पार पडावी यासाठी निवडणूक व्यवस्थापनाची गरज असते.

1. भारतातील निवडणूक प्रक्रिया:

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वानुसार "जनतेद्वारे, जनतेसाठी आणि जनतेचे शासन" ही कल्पना भारतीय राज्यघटनेच्या मुळाशी आहे. या तत्त्वाची अंमलबजावणी करण्यासाठी नागरिकांना त्यांच्या प्रतिनिधींची निवड करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम 324 ते 329 पर्यंत निवडणुकांशी संबंधित तरतुदी नमूद केल्या आहेत. या प्रक्रियेद्वारे लोकसभा, राज्य विधानसभा, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका पार पाडल्या जातात. भारतात निवडणूक आयोग हे स्वतंत्र व स्वायत्त संस्थान निवडणूक प्रक्रिया पारदर्शक, निष्पक्ष आणि शांततेत पार पाडण्यासाठी जबाबदार आहे. प्रत्येक नागरिकाला 18 वर्षे पूर्ण झाल्यावर मतदानाचा अधिकार मिळतो, आणि यामुळे तो देशाच्या शासननिर्मितीच्या प्रक्रियेत थेट सहभागी होतो. निवडणूक प्रक्रिया ही केवळ मतदानापुरती मर्यादित नसून, त्यामध्ये मतदार यादी तयार करणे, उमेदवारांची नामनिर्देशने, प्रचार, मतदान, मतमोजणी आणि निकाल जाहीर करणे या सर्व टप्प्यांचा समावेश असतो. भारतीय निवडणूक प्रक्रिया ही जनतेच्या मताधिकाराद्वारे शासनाची जबाबदारी निश्चित करणारी आणि लोकशाहीची खरी कसोटी ठरणारी प्रक्रिया आहे

a) भारतीय लोकशाहीची वैशिष्ट्ये:

भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे. भारतीय लोकशाही ही केवळ राजकीय प्रणाली नसून सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारित जीवनपद्धती आहे. भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी तिची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. संविधानात्मक लोकशाही (Constitutional Democracy)

भारताची लोकशाही संविधानावर आधारित आहे. 26 जानेवारी 1950 रोजी लागू झालेल्या भारतीय राज्यघटनेने लोकशाही, प्रजासत्ताक व धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था निश्चित केली आहे. संविधान हे नागरिकांचे मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये आणि शासनाचे मर्यादित अधिकार निश्चित करते.

2. प्रजासत्ताक स्वरूप (Republican Form of Government)

भारतातील सर्वोच्च पद – राष्ट्रपती – हा निवडून आलेला प्रतिनिधी असतो, वारसाहक्काने नव्हे. यामुळे भारतात सर्व नागरिकांना समान संधी मिळते आणि राजेशाही पद्धतीला जागा नाही.

3. लोकशाही शासनपद्धती (Democratic System)

भारतामध्ये जनतेद्वारे, जनतेसाठी, आणि जनतेच्या शासनाची व्यवस्था आहे. नागरिकांना सार्वत्रिक प्रौढमताधिकार आहे, म्हणजेच 18 वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक भारतीय नागरिकाला मतदानाचा अधिकार आहे.

4. संघीय शासनरचना (Federal System)

भारतात केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये अधिकारांचे विभाजन आहे. ही रचना संघीय असूनही केंद्र सरकारला काही बाबतीत अधिक अधिकार आहेत, त्यामुळे तिला "संघात्मक व एकात्मिक" (Quasi-Federal) स्वरूप म्हणतात.

5. संविधान सर्वोच्चता (Supremacy of the Constitution)

भारतातील शासन हे संविधानाच्या अधीन आहे. कोणताही कायदा किंवा निर्णय संविधानाशी विसंगत असल्यास न्यायालय त्याला बाद करू शकते.

6. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था (Independent Judiciary)

भारतातील न्यायव्यवस्था पूर्णतः स्वतंत्र आहे. सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि कनिष्ठ न्यायालये नागरिकांच्या मूलभूत अधिकारांचे

संरक्षण करतात आणि संविधानाचे पालन करतात.

7. मूलभूत अधिकार (Fundamental Rights)

प्रत्येक भारतीय नागरिकाला सहा मूलभूत अधिकार दिले गेले आहेत.

1. समानतेचा अधिकार
2. स्वातंत्र्याचा अधिकार
3. शोषणविरोधी अधिकार
4. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार
5. सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार
6. घटनात्मक उपायांचा अधिकार

हे अधिकार लोकशाहीची पाया रचतात.

8. धर्मनिरपेक्षता (Secularism)

भारतीय राज्य कोणत्याही धर्माचा पक्ष घेत नाही. सर्व धर्मांना समान दर्जा दिला आहे. राज्याचे धोरण धर्मनिरपेक्ष व सर्वसमावेशक आहे.

9. स्वतंत्र आणि निष्पक्ष निवडणुका (Free and Fair Elections)

भारतातील निवडणुका स्वायत्त निवडणूक आयोगाच्या देखरेखीखाली घेतल्या जातात. त्यामुळे नागरिकांना शासनकर्ते निवडण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.

10. बहुपक्षीय पक्षव्यवस्था (Multi-party System)

भारतात अनेक राजकीय पक्ष आहेत. विविध विचारधारांच्या पक्षांमुळे लोकशाहीला विविधता आणि स्पर्धात्मकता प्राप्त झाली आहे.

11. स्थानिक स्वराज्य संस्था (Local Self-Government)

73 वा आणि 74 वा घटनादुरुस्ती अधिनियमांनुसार ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद आणि नगरपालिकांद्वारे लोकसहभागी शासन राबवले जाते. ही लोकशाहीची मुळं खालपर्यंत रुजवते.

12. सामाजिक आणि आर्थिक न्याय (Social and Economic Justice)

भारतीय लोकशाही केवळ राजकीय नाही, तर सामाजिक व आर्थिक समानतेवर आधारित आहे. अनुसूचित जाती, जमाती, महिलांसाठी आरक्षण व कल्याणकारी योजना हे याचे उदाहरण आहे.

13. स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता (Liberty, Equality, Fraternity)

संविधानाच्या उद्देशिकेत नमूद केलेल्या या मूल्यांवर भारतीय लोकशाही उभी आहे. हे मूल्य नागरिकांमध्ये ऐक्य, सहकार्य व आदरभाव निर्माण करतात.

14. पत्रकारिता आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (Freedom of Press and Expression)

माध्यमांना शासनाची जबाबदारी निश्चित करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. मुक्त पत्रकारिता लोकशाहीचे आरसेपणाचे कार्य करते. भारतीय लोकशाही ही लोकसहभाग, समता, स्वातंत्र्य आणि न्याय या मूलभूत मूल्यांवर आधारलेली प्रणाली आहे. विविधता असूनही एकात्मतेचा संदेश देणारी ही लोकशाही जगासाठी आदर्श ठरली आहे.

b) प्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951: (Representation of the People Act, 1951)

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेचा पाया निवडणूक प्रणालीवर आधारित आहे. निवडणुका पारदर्शक, निष्पक्ष आणि सुव्यवस्थित पार पडाव्यात म्हणून भारत सरकारने "प्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951" हा कायदा लागू केला. या कायद्याद्वारे लोकसभा, राज्यसभा आणि राज्य

विधानमंडळांच्या निवडणुकीसंबंधी सर्व नियम व प्रक्रिया निश्चित केल्या गेल्या आहेत

प्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951 ची मुख्य वैशिष्ट्ये :

1. निवडणूक प्रक्रिया निश्चित करणे :

या अधिनियमात लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा आणि विधानपरिषद निवडणुका कशा पद्धतीने घ्यायच्या याची सविस्तर तरतूद आहे.

2. मतदार पात्रता :

18 वर्षे पूर्ण केलेला आणि भारतीय नागरिक असलेला प्रत्येक व्यक्ती मतदानास पात्र ठरतो.

3. उमेदवार पात्रता :

उमेदवार भारतीय नागरिक असावा, ठराविक वय (लोकसभेसाठी 25 वर्षे, राज्यसभेसाठी 30 वर्षे) पूर्ण केलेले असावे.

4. अपात्रता तरतूदी :

भ्रष्ट आचरण, गुन्हेगारी पार्श्वभूमी, सरकारी नोकरीतील पदाचा गैरवापर, निवडणुकीतील गैरप्रकार यामुळे उमेदवार अपात्र ठरू शकतो.

5. निवडणूक आयोगाची भूमिका :

निवडणुका पारदर्शक व निष्पक्ष पार पाडण्यासाठी निवडणूक आयोगाला अधिकार दिले आहेत.

6. निवडणूक खर्च मर्यादा :

प्रत्येक उमेदवाराने ठराविक मर्यादेपर्यंतच निवडणुकीचा खर्च करावा. खर्चाचा हिशोब आयोगास सादर करावा लागतो.

7. निवडणूक वाद आणि याचिका :

निवडणुकीबाबत वाद निर्माण झाल्यास तो न्यायालयात दाखल करता येतो. अशा याचिकांवर उच्च न्यायालय निर्णय देते.

8. पुन्हा निवडणुकीची तरतूद :

काही कारणास्तव निवडणूक रद्द झाल्यास किंवा जागा रिक्त झाल्यास पुन्हा निवडणूक घेण्याची तरतूद आहे.

महत्त्व :

प्रतिनिधित्व अधिनियम, 1951 मुळे भारतातील निवडणूक प्रणाली कायदेशीर, पारदर्शक आणि लोकशाही तत्वांवर आधारित बनली आहे. या कायद्यामुळे निवडणूक प्रक्रियेत शिस्त, जबाबदारी आणि विश्वासाहता निर्माण झाली आहे.

c) भारतातील निवडणूक आयोग : रचना आणि भूमिका

१. निवडणूक आयोगाची प्रस्तावना :

भारतातील निवडणूक आयोग (Election Commission of India) हा एक संविधानिक संस्था (Constitutional Body) आहे, जो भारतातील निवडणुकीचे व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि निरीक्षण करण्याचे काम करतो. संविधानाच्या कलम 324 अंतर्गत या आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे

२. निवडणूक आयोगाची रचना (Composition):

1. मुख्य निवडणूक आयुक्त (Chief Election Commissioner - CEC)

2. इतर दोन निवडणूक आयुक्त (Election Commissioners)

➔ सध्या आयोगामध्ये एकूण तीन सदस्य असतात.

➔ त्यांची नेमणूक भारताचे राष्ट्रपती करतात.

→ कार्यकाळ – सामान्यतः ६ वर्षे किंवा ६५ वर्षे वयापर्यंत (जे आधी येईल ते).

→ त्यांची सेवा अटी आणि वेतन न्यायाधीशांप्रमाणेच असतात.

→ मुख्य निवडणूक आयुक्तांना त्यांच्या पदावरून हटविणे फक्त संसदेमार्फतच शक्य असते, ज्याप्रमाणे सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना हटवले जाते.

३. निवडणूक आयोगाच्या प्रमुख भूमिका आणि कार्ये (Role and Functions):

1. निवडणुकीचे आयोजन:

लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा आणि राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती यांच्या निवडणुकीचे आयोजन.

2. आचारसंहिता पालन:

निवडणुकीदरम्यान आचारसंहिता (Model Code of Conduct) लागू करून तिचे पालन करविणे.

3. मतदार यादी तयार करणे व अद्ययावत ठेवणे:

पात्र मतदारांची नावे नोंदविणे, वगळणे आणि दुरुस्ती करणे.

4. राजकीय पक्षांची नोंदणी:

नवीन राजकीय पक्षांची नोंदणी करणे व त्यांना चिन्ह देणे.

5. निःपक्षपातीपणा राखणे:

निवडणूक प्रक्रियेत कोणताही पक्षपात होऊ नये याची काळजी घेणे.

6. मतदान प्रक्रिया नियंत्रण:

मतदान केंद्रांची व्यवस्था, मतदान यंत्रे (EVM), मतमोजणी आणि निकाल जाहीर करणे.

7. निवडणूक तक्रारींचे निवारण:

निवडणुकीदरम्यान उद्भवलेल्या तक्रारींचे निपटारा करणे.

४. निष्कर्ष:

भारतातील निवडणूक आयोग हा लोकशाहीचा एक महत्त्वाचा स्तंभ आहे. त्याच्या स्वतंत्र, निःपक्षपाती आणि पारदर्शक कार्यप्रणालीमुळे भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम बनली आहे.

2. निवडणूक व्यवस्थापन: (Election Management)

भारतीय लोकशाहीत निवडणुका हे शासनव्यवस्थेचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत. लोकप्रतिनिधीमार्फत शासन चालविण्याची जबाबदारी ठरविण्यासाठी निवडणुकीची प्रक्रिया पारदर्शक, स्वतंत्र आणि निष्पक्ष असणे आवश्यक असते. या प्रक्रियेचे सुयोग्य नियोजन, अंमलबजावणी आणि नियंत्रण यालाच "निवडणूक व्यवस्थापन" असे म्हणतात.

a) राजकीय पक्षांसाठी आचारसंहिता: (Code of Conduct for Political Parties)

निवडणुकीच्या काळात सर्व राजकीय पक्षांनी आणि उमेदवारांनी लोकशाहीच्या तत्त्वांचा आदर राखत वर्तन करावे, यासाठी निवडणूक आयोगाने काही नियमावली तयार केली आहे. या नियमावलीस "आचारसंहिता" असे म्हणतात.

आचारसंहिता म्हणजे काय?

आचारसंहिता ही निवडणुकीच्या काळात राजकीय पक्ष, उमेदवार आणि शासन यांच्यावर लागू होणारी एक आचारनियमावली आहे. ती

निवडणूक प्रक्रिया स्वच्छ, निष्पक्ष आणि शांततेत पार पडावी यासाठी तयार करण्यात आलेली आहे.

आचारसंहितेची मुख्य उद्दिष्टे:

1. निवडणूका निष्पक्ष आणि पारदर्शक ठेवणे.
2. सर्व पक्षांना समान संधी मिळावी याची हमी देणे.
3. मतदारांवर अनुचित प्रभाव टाळणे.
4. धार्मिक, जातीय किंवा प्रांतीय भावनांचा गैरवापर रोखणे.

मुख्य तरतुदी:

1. कोणताही पक्ष किंवा उमेदवार दुसऱ्या पक्षाची टीका करताना वैयक्तिक हल्ला करू नये.
2. धर्म, जात, भाषा किंवा प्रांत यांच्या आधारावर मत मागू नयेत.
3. शासकीय यंत्रणेचा वापर निवडणुकीसाठी करणे प्रतिबंधित आहे.
4. निवडणूक प्रचारात सार्वजनिक सुव्यवस्था राखावी.
5. मतदानाच्या दिवशी मतदारांना धमकी, प्रलोभन किंवा पैशाचे वाटप करू नये.
6. निकाल जाहीर होईपर्यंत शांतता आणि शिस्त राखणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

राजकीय पक्षांसाठीची आचारसंहिता ही लोकशाहीतील नैतिक आणि जबाबदार राजकारणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. ती निवडणूक प्रक्रियेला सन्माननीय, स्वच्छ आणि जनतेचा विश्वास टिकवून ठेवणारी बनवते.

b) निवडणुकीसाठीच्या रणनीती :(Strategies for Elections)

निवडणूक हा लोकशाही प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. या प्रक्रियेत विजय मिळवण्यासाठी राजकीय पक्ष आणि उमेदवार विविध प्रकारच्या रणनीती आखतात. या रणनीतींचा उद्देश मतदारांपर्यंत आपला संदेश प्रभावीपणे पोहोचवणे आणि त्यांचा विश्वास संपादन करणे हा असतो.

निवडणूक रणनीतीचे अर्थ:

निवडणूक रणनीती म्हणजे –

निवडणुकीत यश मिळवण्यासाठी आखलेली योजनाबद्ध आणि संगठित कृती योजना.

मुख्य निवडणूक रणनीती:

1. मतदारवर्गाचा अभ्यास (Voter Analysis):

मतदारांचे वय, लिंग, जात, धर्म, आर्थिक स्थिती, शैक्षणिक पार्श्वभूमी आणि त्यांचे प्रश्न ओळखणे.

2. प्रचार योजनेची आखणी (Campaign Planning):

निवडणूक प्रचार कधी, कुठे आणि कशा प्रकारे करायचा याची योजना तयार करणे – सभा, जाहीर सभा, रॅली, पोस्टर्स, सोशल मीडियाचा वापर इत्यादींचा समावेश.

3. स्थानिक प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित करणे (Focus on Local Issues):

मतदारांच्या जीवनाशी संबंधित प्रश्नांवर भर देऊन त्यांचे समाधान करण्याचे आश्वासन देणे.

4. सामाजिक माध्यमांचा वापर (Use of Social Media):

फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर, यूट्यूब यांसारख्या माध्यमांतून प्रचार करणे.

5. संघटनशक्ती वाढवणे (Strengthening the Organization):

पक्षाचे कार्यकर्ते आणि स्थानिक नेत्यांमधील समन्वय वाढवणे.

6. प्रतिमा निर्माण करणे (Image Building):

उमेदवाराची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करून जनतेचा विश्वास मिळवणे.

7. मतदारांशी थेट संपर्क (Direct Contact with Voters):

घराघरांत जाऊन संवाद साधणे, जनसंपर्क मोहिमा राबवणे.

8. निवडणूक निधी व्यवस्थापन (Election Fund Management):

प्रचारासाठी लागणारा निधी कायदेशीर मार्गाने गोळा करणे आणि पारदर्शक खर्च करणे.

निष्कर्ष:

सुयोग्य रणनीतीशिवाय निवडणुकीत यश मिळवणे कठीण असते. प्रभावी निवडणूक रणनीतीमुळे राजकीय पक्ष मतदारांपर्यंत पोहोचतात, त्यांच्या अपेक्षा समजून घेतात आणि लोकशाही प्रक्रियेचे बळकटीकरण करतात.

c) निवडणूक प्रचाराची साधने व तंत्रे: (Tools and Techniques of Election Campaign)

निवडणूक प्रचार हा कोणत्याही राजकीय पक्षाचा आणि उमेदवाराचा यश ठरवणारा सर्वात महत्त्वाचा टप्पा असतो. मतदारांपर्यंत आपली विचारधारा, कार्यक्रम आणि उद्दिष्टे पोहोचवण्यासाठी विविध साधने व तंत्रांचा वापर केला जातो.

१. पारंपरिक प्रचार साधने (Traditional Tools):

1. सभा आणि जाहीर मेळावे: मतदारांशी थेट संपर्क साधण्यासाठी मोठ्या सभा घेतल्या जातात.

2. दरवाजे-दरवाजे प्रचार: कार्यकर्त्यांमार्फत घराघरांत भेट देऊन उमेदवाराचा प्रचार करणे.

3. पत्रके, पोस्टर्स आणि बॅनर्स: प्रचारासाठी छापील साहित्याचा वापर करून मतदारांचे लक्ष वेधले जाते.

4. वाहन प्रचार: प्रचारगाड्या, रथयात्रा, मिरवणुका इत्यादींचा वापर करून प्रचार वाढवणे.

२. आधुनिक प्रचार साधने (Modern Tools):

1. सामाजिक माध्यमे (Social Media):

फेसबुक, इन्स्टाग्राम, व्हाट्सअप, यूट्यूब, एक्स (Twitter) यांद्वारे थेट जनसंपर्क साधला जातो.

2. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे:

टीव्ही, रेडिओ आणि ऑनलाइन जाहिरातींच्या माध्यमातून प्रचार.

3. वेबसाइट आणि डिजिटल जाहिराती:

उमेदवारांची अधिकृत वेबसाइट आणि डिजिटल बॅनरद्वारे माहिती प्रसारित केली जाते.

4. मतमतांतर सर्वेक्षण (Opinion Polls):

लोकमत जाणून घेण्यासाठी आणि प्रचारात बदल करण्यासाठी सर्वेक्षणांचा उपयोग.

३. प्रचार तंत्रे (Campaign Techniques):

1. प्रतिमा निर्माण तंत्र (Image Building):

उमेदवाराची सकारात्मक प्रतिमा जनमानसात निर्माण करणे.

2. संदेश व्यवस्थापन (Message Management):

मतदारांसाठी आकर्षक आणि प्रभावी घोषवाक्य तयार करणे

3. डेटा विश्लेषण (Data Analysis):

मतदारांच्या वर्तनाचा अभ्यास करून योग्य प्रचार योजना तयार करणे.

4. विचारप्रसार तंत्र (Public Relations):

माध्यमांशी संवाद ठेवून पक्षाची चांगली प्रतिमा टिकवणे.

5. प्रभावी नेतृत्व प्रदर्शन:

उमेदवाराचा आत्मविश्वास, वक्तृत्व आणि जनतेशी संवाद वाढवणे.

निष्कर्ष:

निवडणूक प्रचाराची साधने व तंत्रे काळानुसार बदलत आहेत. आजच्या डिजिटल युगात पारंपरिक व आधुनिक दोन्ही पद्धतींचा संतुलित वापर केल्यास प्रचार अधिक प्रभावी ठरतो आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढतो.

समारोप म्हणून, निवडणूक व्यवस्थापन हे लोकशाहीचे प्राण आहे. यामुळे जनतेचा शासनावरील विश्वास दृढ राहतो आणि "जनतेसाठी, जनतेद्वारे, जनतेचे शासन" हे लोकशाहीचे खरे तत्त्व प्रत्यक्षात उतरते.